बुद्धिः (intelligence)

वैयक्तिकविषमतायां बुद्धिः प्रधानं कारणमस्ति। बुद्धिभेदेन प्राणिनः भिन्नाः सन्तीति सर्वविदितमेव। पशुपक्ष्याद्यपेक्षया मानवः अधिकबुद्धिशाली भवति। अत एवं मानवाः तेषामुपरि नियन्त्रणं स्थापयित्वा तान् स्वाधीनीकृत्य तेषां सेवां प्राप्नुवन्तः वर्तन्ते। तत्रापि मनुष्येषु पुनः बुद्धिभेदः नितरां वर्तते। बुद्धिशक्त्या सः भाषाम् अर्जयति, चिन्तनं करोति, तर्कं करोति, विभिन्नसमस्याः परिष्करोति च। परन्तु सर्वेषु मनुष्येषु समाना बुद्धिशक्तिः न भवति। अतः बुद्धिमन्तः सामान्याः, मन्दमतयश्च इति भेदेन बालकाः विभज्यन्ते। बुद्धि इति शब्दस्य आङ्ग्लपदं भवति Intelligence । यस्यार्थः भवति न किमपि मूर्त्तं वस्तु, किन्तु क्रियात्मिका, सा मानवस्य बालकस्य वा व्यवहारविशेषव्यक्तौ बालके वा विद्यमान समर्गे सामर्थ्ये बुद्धिं भवति।

टर्मन् महोदयानुसारम् -

- व्यक्तेः अमूर्तभावानां चिन्तनशक्तिः यावत् भवति, तावदेव बुद्धिमान इति वक्तुं शक्यते।
- वंकिधममहोदयः अभिप्रैति यत् – अधिगमक्षमतैव बुद्धिः इति ।
- कथयति यत् बुद्धिः जीवनस्य नवीन समस्यानां समायोजनस्य सामान्ययोग्यता वर्तते।

बुद्धेः प्रकाराः (Types of Intelligence)

भारतीयानां मतम् -

- भारतीयदर्शनानुसारं बुद्धिः प्रकृतेः विकासस्य प्रथमचरणं भवति। महत्तत्वे बुद्धिरहङ्कारमनसात्मकानि विहितानि वर्तन्ते। महत्त्वमेव मनोविकासरूपा बुद्धिः। बुद्धौ स्मृतिसंस्कारौ विद्येते। एषा निश्चयात्मिका शक्तिरस्ति।
- श्रीमद्भगद्गीतानुसारं बुद्धिः त्रिधा – सात्विकी, राजसा, तामसा।

बुद्धेर्भेदं धृतश्चैव गुणतस्त्रिविघं श्रृणु। प्रोच्यमानशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जयः।

- शङ्कराचार्येण कथितं यत् तत्र ज्ञानं बुद्धेः वृत्तिः बुद्धिस्तु वृत्तिमती।

पाश्चात्यानां मतम् – थार्नडाइकमहोदयेन बुद्धिः त्रिधा इति कथितम्।

1.अमूर्तबुद्धिः – सम्यक् आलोचयितुं समुचितपरिष्कारमार्गमन्विष्य इतरेभ्यः संरचनानि दातुम् इयं बुद्धिः उपकरोति। इयं बुद्धिः सैद्धान्तिकी बुद्धिः भवति। अनयाः बुध्क्ष्या सूक्ष्मस्य अथवा अमूर्तचिन्तनस्य कल्पनायाः वा मानसिकयोग्यता कथिता वर्त्तते। एतादृशीबुद्धियुक्तजनाः, ज्ञानिनः, गणितज्ञाः वैज्ञानिकाः दार्शनिकाः भवन्ति।

2.मूर्त्तबुद्धिः – यन्त्रविषयज्ञानं कौशलं च अत्र भवति। स्थूलविषयककार्येषु इयं बुद्धिः उपकरोति। मूर्त्तबुद्धियुक्ताः जनाः अभियन्तारः मूर्तिकारः, अभिवेत्तारः इयं बुद्धिः व्यावहारिकी बुद्धिः भवन्ति।

3.सामाजिकबुद्धिः – विभिन्नस्वभावतां मनुष्याणां मध्ये वर्तमानं परस्परसम्बन्धं विज्ञाय तं सम्बन्धं सम्यगवगम्य उचितया रीत्या व्यवहरणमेव सामाजिकबुद्धिर्भवति। अनया बुद्ध्याः जनाः

सामाजिककार्यं, व्यवहारं , सम्पादयन्ति। एतादृशी बुद्धिः राजनैतिकेषु धार्मिकेषु नेतृषु सामाजिकेषु च परिदृश्यते।

बुद्धिसिद्धान्ताः (Principles of Intelligence)

बिने महोदयस्य एककारकसिद्धान्तः -

बुद्धेः सिद्धान्तेषु अत्यन्तप्राचीनसिद्धान्तः अस्ति एककारक सिद्धान्तः। अस्य समर्थकाः भवति बिने – टर्मन् – इत्यादयः एतत्सिद्धान्तानुसारं व्यक्तौ वर्तमानस्य समग्रसामर्थ्यस्य मूलभूतं कारकमेकमेव भवति। चक्रवर्ती एक एवं सन्नपि सम्पूर्णं साम्राज्यं यथा जनयति तथा बुद्धिशक्तिः एका सत्यपि सर्वकार्यक्षमा भवतीति अस्य सिद्धान्तस्य आशयः भवति। परम् अद्यतनकाले अस्य आदेशः नास्ति। यतो हि एकत्र प्रकृष्टबुद्धिः तथैव अपरत्र न दृश्यते। उदाहरणार्थं आङ्ग्लभाषायां संस्कृते वा प्रकृतबुद्धिः बालकः गणिते अत्यन्त निकृष्टबुद्धिरपि दृश्यते।

अत एव सिद्धान्तस्यैतस्य समर्थनं प्रचारश्च नाभवत्।

स्पीयरमेनमहोदयस्य बुद्धिसिद्धान्तः (द्विकारकसिद्धान्तः)-(Two Factor Theory)

चार्ल्सस्पीयरमेन्-महोदयः 1904 तमे वर्षे स्वकीयशोधपत्रे द्विकारकसिद्धान्तं प्रतिपादितवान्। एतत्सिद्धान्तानुसारं बुद्धिशक्तौ कारकद्वयं भवति। सामान्यकारकं (General Factor) विशिष्टकारकं (Specific Factor) इति।तत्र सामान्यकारकं एकस्मिन् व्यक्तिविशेषे सर्वेष्वपि अंशेषु समानं यथा बौद्धिकक्रियासु प्रशिक्षणे शिक्षणे च भवति। परं व्यक्तौ सामान्यकारके भेदो भवति विशिष्टकारकं तु एकस्मिन्नेव व्यक्तिविशेषे विभिन्नतया भवति। एकस्मिन् क्षेत्रे अधिकं स्यात् । अपरस्मिन् क्षेत्रे अधिकं स्यात् । अपरस्मिन् क्षेत्रे न्यूनं स्यात्। यथा गणितम्, कवित्वम्, नृत्यम्, सङ्गीतम्, इत्यादिषु विशिष्टकारकं भवति। बुद्धिमापने सामान्यकारकमेव प्रधानमिति एतत्सिद्धान्तानुयायिनः अभिप्रयन्ति।

थरर्टनमहोदयस्य बुद्धिसिद्धान्तः- समूहकारकसिद्धान्तः/

समूहतत्त्वसिद्धान्तः वा (Group Factor Theory) – समूहकारकसिद्धान्तस्य प्रवर्तकः थर्वन् (Tjherston) महाशयः वर्तते। अनेन प्रतिपादितं यत् मानसिककार्येषु विद्यमानकारकाणि विभिन्नसमूहेषु विभजितं भवति। अनेन सप्तसंख्याकानि प्राथमिकमानसिकसामर्थ्यानि निरूपितानि वर्तन्ते। अस्यानुसारेण प्राथमिकमानसिकसामर्थ्यानि स्वतन्त्राणि भवन्ति। यथा –

1.संख्याकौशलम् (Numerical Ability)

सामान्यगणितस्य सङ्कत्वनरस्य च विषये शीघ्रत्वं विर्देषपूर्णत्वञ्च

2.शाब्दिकावबोधः(Verbal Comprehension)

पदानां परस्परसम्बन्धावगमः तद्ज्ञानञ्च

3.पदधारावाहिकता(Word Fluency)

बहूनां पदानां सम्बन्धानुगुणसार्थकप्रयोगकरणसामर्थ्यम्

4.विशिष्टसम्बन्धाः (Special Relations)
आमितीयप्रक्रियायाः ज्ञानसम्पादनक्षमता
5.प्रत्यक्षात्मकवर्गः - (Perceptual Speed)
विषयाणां वस्तूनां च शीघ्रतया निर्दोषतया च दर्शनक्षमता तदज्ञानञ्च
6.कण्ठस्थीकरणस्मृतिः (Rote Memory)
कण्ठस्थीकृतस्य विषयस्य सद्यः अनुस्मरणकौशलम्
7.आगमनात्मकं विवेचनम् (Inductive Reasoning)
नियमपरिकल्पनायां कौशलसम्पादनम्

थार्नडाइकमहोदयस्य बुद्धिसिद्धान्तः/ बहुकारकसिद्धान्तः Multi Factor Theory

थार्नडाइक्महोदयः अस्य सिद्धान्तस्य प्रवर्तकः वर्तते। एषः एककारकसिद्धान्तः, द्विकारकसिद्धान्तमपि नाङ्गीकरोति। बुद्धिर्नाम न केवलम् एकं सामर्थ्यम् अपि तु बहूनां सामर्थ्याणां मिश्रितं रूपमिति तस्य आशयः।

प्रत्येकस्मिन् कार्ये विभिन्नशक्तयः स्वकार्यं कुर्वन्ति। अतः बुद्धौ बहूनि कारकाणि वर्तन्ते इति तस्य अभिप्रायः वर्तते। अनेन कारणेन मानसिकपरीक्षणेषु सहसम्बद्धो भवति। बुद्धेः उद्दीपन – अनुक्रियायाः सिद्धान्तस्याधारेण साधयितुं थार्नडाइकमहोदयेन प्रयासः कृतः। तस्य मतानुसारं येषामनुभवानां मध्ये उद्दीपन – अनुक्रियायाः सम्बन्धः स्थापितो भवति। भाविकान्ते तादृशप्रकारसमस्यानां समाधाने अनुभवाः सहायकाः भविष्यन्ति। एतेषां तत्त्वावामाधारेण थार्नडाइक् महोदयेन अमूर्त्त - मूर्त्त - सामाजिकबुद्धेः अस्तित्वमस्तीति स्वीक्रियते।

गिल्फोर्ड (GuilFord) महोदयस्य बुद्धिसिद्धान्तः/बुद्धिनिर्माणबुद्धिसंरचनासिद्धान्तः वा (Structure of Intelligence Theory)

सिद्धान्तोऽयं 1965-67 मध्ये GuilFord महाशयेन प्रतिपादितः वर्तते। बुद्धेः संरचनायाः अभिव्यक्तेः प्रचलितेषु सिद्धान्तेषु गिल्फोडमहोदयेन निरूपितं बुद्धिसंरचनायाः प्रतिमानम् अतीव प्रसिद्धं वर्तते। एतत् सिद्धान्तानुसारं बुद्धेः कार्यत्रयमस्ति। तद्यथा –
1.कृत्यानि (Operations)
2.विषयाः (Contents)
3.उत्पाद्यानि (Products)
तत्रापि पुनः कृत्येषु पञ्च प्रकाराः सन्ति। तद्यथा –

1. संज्ञानम् Congnition
2. स्मृतिः Memory
3. विस्तृतचिन्तनम् Divergent Thinking
4. सङ्कीर्णचिन्तनम् Convergent Thinking
5. मूल्याङ्कनम् Evalutation

तत्र विषये अपि पुनः पञ्चप्रकाराः विद्यन्ते। तद्यथा -

1.चित्रसम्बन्धः Figuard

2.दृश्यात्मकः Visual

3.प्रतीकात्मकः Sybolic

4.अर्थप्रधानविषयः Semantic

5.व्यावहारिकः Behavioural

तत्र उत्पाद्येषु षट्प्रकाराः सन्ति। तद्यथा -

1.प्रमाणानि Units

2.वर्गाः Classes

3.सम्बन्धाः Relations

4.क्रमाः Systems

5.रूपान्तराणि Transformations

6.आशयाः Implications

एवं बुद्धिनिर्माणसिद्धान्तानुसारं बुद्धिकार्यं एकस्मिन् यत्क्रमकृत्यं, यः कश्चित् विषयः, यत्किञ्चित् उत्पाद्यञ्च भवितुमर्हति। अत आहत्य 5 Operations x 5 Contentsx6 Produts = 150 सामर्थ्याणि भवन्तीति GuilFord महाशयस्य अभिप्रायः।

बुद्धेः मापनं साधनानि च (Mesurement of intelligence & Instruments)

अलफ्रेड बिने (Alfred Binel) एवं च साइमन् (Simon) बहूनि परिशोधनानि कृत्वा प्रज्ञामापवीम्। एकं कल्पितवान्। अस्याः प्रथमं प्रकाशनं 1905 तमे वर्षे अभवत्। सैव 1908 तमे वर्षे प्रकाशिता अभवत्। बालकस्य मानसिकायुः तस्याः निर्भरा आसीत्। कति वर्षत्रयात्मकः बालकः यदि तद्वर्षीयबालकानां कृते प्रदत्ताः समस्याः समाधत्ते तर्हि तस्य मानसिकायुः त्रीणि वर्षाणि भवतीति निश्चितम्। यदि कश्चित् षड्वर्षीयबालकः पञ्चवर्षीयबालकानां कृते प्रदत्तानाम् अंशानामेव समाधानं कर्तुं शक्नोति चेत्तर्हि तस्य मानसिकायुः पञ्चवर्षाण्येव इति उक्तवान्। एवं मानसिकवयसः आधारेण प्रज्ञायाः मापनं कर्तुमैच्छत्। येषां बालकानां शारीरिक वयया पेक्षया मानसिकवयः अधिकं भवति ते प्रतिभावन्तः न भवन्ति। येषां च न्यूनं भवति ते प्रतिभावन्तः भवन्ति। येषां च न्यूनं भवति ते मन्दबुद्धयः भवन्तीति बुद्धिपरीक्षणे मानसिकायुः आधारे कस्यापि बालकस्य बुद्धिः स्वरः ज्ञातुं प्रभवामः। परन्तु तस्य बुद्धिविषये सुस्पष्टः न भवामः। अतः तदज्ञानाय बुद्धिलब्धि अपेक्षते ।

I = Q (Intelligence Qua)

I .Q Mental Age ((M.A.)

Chronological Age (C.A.) x100

बुद्धिलब्धिसंख्या	बुद्धेः प्रकाराः
1.140+	प्रतिभावान् (Gifted)
2.130-140	असाधारण (Extraordinary)
3.120-130	अत्युच्चः (Very Superior)
4.110-120	उच्चः (Superior)
5.90-110	सामान्यः (Normal)
6.80-90	मन्दिताः (Back Word)
7.70-80	मन्दाधिर्गामता (Very Back word)
8.50-70	मुखं (Monon)
9.40-50	मन्दमतिः (Feebll)
10. 00—40	जडमतिः (Idiot)

बुद्धिपरीक्षणानां भेदद्वयं प्रचलितं शाब्दिकः अशाब्दिकं चेति। शाब्दिकानां बुद्धिपरीक्षणानां प्रशासनं वैयक्तिकरूपेण च भवति। अशाब्दिके क्रियात्मके वा बुद्धिपरीक्षणेकचित्राकृतीनां क्रियात्मके वा बुद्धिपरीक्षणेकचित्राकृतीनां वस्तूनां च प्रयोगे विधीयते। वैयक्तिक बुदधिपरीक्षणे एकैकं कृत्वा जनानां वैयक्तिकबुद्धिपरीक्षणं विधीयते। परीक्षणे निर्देशस्य सम्यगज्ञानेन त्रुटेः सम्भावना व्युवायते। परीक्षणकाले प्रयोग्यस्य रुचेः ज्ञानमपि प्रयोगकर्त्तारं भवति।

वैयक्तिकशाब्दिकं बुद्धिपरीक्षणम् –(Individual Verbal Intelligence Test)

विने – साइमनमहोदयाभ्यां निर्मितं बुद्धिपरीक्षणं वैयक्तिकस्य बुद्धिपरीक्षणस्य उचितमुदाहरणं वर्तते।

वैयक्तिकमशाब्दिकं बुद्धिपरीक्षणम् – (Individual Non -0Verbal intelligence Test)

अशाब्दिकेषु बुद्धिपरीक्षणेषु सङ्केतादिभि निर्देशान् प्रदाय चित्राकृतीनां क्रमादिनिर्धारणं विधीयते। अनेन शिक्षितैः सह अशिक्षितानामपि बुद्धिपरीक्षणं क्रियते।

1.आकृतिपटलपरीक्षणम् (Form Board Test)

सिग्यून महोदयः परीक्षणेऽस्मिन् प्रयोज्याय च काष्ठस्य विविधाकृतीनां खण्डान् दत्तवान् एतानि खण्डानि

2.भ्रान्तिपरीक्षणम् (Maze Test)

3.चित्रपूर्तिपरीक्षणम् (Picture Copmpititon Test)

4.काष्ठखण्डपरीक्षणम् (Block Design Test)

5.धननिर्माणपरीक्षणम् (Cube Construction Test)

6.भाटिया परीक्षणम् (Bhatia Test)

सामूहिकबुद्धिपरीक्षणम् (Group Verbal)

वैयक्तिकबुद्धिपरीक्षणे केचन दोषाः भवन्ति। तान् दोषान् अपाकर्तुं सामूहिकबुद्धिपरीक्षणस्य प्रचलनमभवत्। अस्मिन् परीक्षणे छात्राणां समूहस्य व्यक्तिनां समूहस्य बुद्धिपरीक्षणं परीक्षणपत्रैः क्रियते। अत्रैव प्रयोक्त्राः अल्पीयसि कालेसि परीक्षणं सम्पादनीयम्। प्रमुखानि सामूहिकबुद्धिपरीक्षणानि यथा –

1.थर्क्समहोदयस्य बिन्दुमापनी

2.सैन्यशाब्दिकपरीक्षणम्

भारतीयगणबुद्धिपरीक्षणेषु अन्यतमं जलोटामहोदयस्य बुद्धिपरीक्षणम्। तत्र परीक्षणत्रयं वर्तते।

1.सामान्यमानसिकयोग्यतापरीक्षणम् (General Mental Ability Test)

2.मोहसिनमहोदयस्य बुद्धिपरीक्षणम्

3.मेहतामहोदयस्य सामूहिकं बुद्धिपरीक्षणम्

मानसिकस्वास्थ्यम् (Mnetal Health)

न केवलं शारीरिकदृष्ट्या स्वस्थः,अपि तु मानसिकदृष्ट्या अपि स्वस्थः एव स्वस्थः इति स्वीक्रियते। सवंगाबां नियन्त्रणं मानसिकस्वास्थ्योन्तर्गतत्वेन आगच्छति। स्वस्यस्य पुरुषस्य शरीर, मनः अपि शोभनरुपेण कार्यं सम्पादयतः। मानसिकस्वास्थ्याय अनयोरुभयोर्मध्ये अत्यन्तं सामञ्जस्यम् अपेक्ष्यते।

स्वस्थः जनः स्वीयभावात् अभिलाषास्य सम्यग् विज्ञाय सर्वदा समतौध्यावस्थायां तिष्ठति। वास्तवस्थितिमनुसृत्य व्यवहरति। यत् कार्यं मानसतृप्तिं जनयति तदेव सर्वदा करिष्यति समाजेन सह सुसमञ्जनं सम्पाद्य सामाजिकमूल्यानां सम्प्रदायाणाञ्च अनुसरणं कुर्वन् जीवनं यापयति।

मानसिकस्वास्थ्यसम्पन्नः आत्मानं सम्यग् विज्ञाय आत्मपरीक्षणद्वारा स्वीयबलहीनताः काः, स्वीयं बलं च किमिति विज्ञाय सर्वैः सह संव्यवहरति । आत्मविश्वासो भूत्वा समाजे आत्मनः अपि किमपि महत्त्वं विद्यते इत्यभिजानाति यः आत्माभिमानी सुरक्षितत्वबुद्धिश्च भवति। सर्वेषां प्रीतिपात्रं भवति। सर्वैरभित्वण्यते च। सर्वविधकार्यकत्याधिगमं अस्य विश्वासः भवति। स्वीयप्रतिभया प्रयत्नैश्च तत्र जायमाना समस्याः समाधातुं प्रभवति। इतरैः सह संव्यवहारेण समर्थः भवति। स्वीयं परिवेशं सम्यक् विज्ञाय प्रतिकूलवातावरणमपि स्वानुकूलीकर्तुं शक्तः भवति। भविष्यम् अधिकृत्य भीतिं बाण्नीति। सर्वदा उत्साही भूत्वा कार्यं सम्पादयति। स्वजीवने जायमानानि अवकृण्ठनानि सोढुं प्रभवति। अवकुण्ठनानां परिहाराय मार्गान् च अन्विष्यति।

लैडेलमहोदयानुसारम् – मानसिकस्वास्थ्यस्यार्थः वर्तते यत् वास्तविकतायाः धारातले वातावरणेन उचितसामञ्जस्य योग्यता।

हेडकीमहोदयानुसारम् – सम्पूर्णव्यक्तित्वस्य सन्तुलिता पूर्णा च क्रियाशीलता एव मानसिकस्वास्थ्यं वर्तते।

मानसिकस्वास्थ्यस्य उद्देश्यानि

मानसिकस्वास्थ्यस्य त्रीणि उद्देश्यानि सन्ति –

1.मानसिक - अस्वस्थतायाः निवारणम् – मानसिकस्वास्थ्यविज्ञानस्य उद्देश्यम् एतादृशानां साधनानां समुपलब्धता वर्तते येन समायोजनदोषात् सामान्यमानसिकव्याधीन् च निवारयितुं शक्यते। तथा च मानवस्य समाजस्य च स्वास्थ्यस्य उचितरीत्या विकासः कर्तुं शक्यन्ते।

2.संरक्षणम् – सर्वे बालकाः मानसिकदृष्ट्या अवस्थाः न भवन्ति। अतः बालकानां मानसिकस्वास्थ्यस्य जीवनं यावत् संरक्षणं वर्तते।

3.उपचारः (रोगोपशमः)(Cure)- यः बालकः समायोजन दोषैः मानसिकव्याधिभिश्च युक्तः तेषाम् उचितप्रकारेण रोगोपशमनं मानसिकस्वास्थ्यस्य उद्देश्यं भवति।

******